

Тарих / История / History

1991-1998 ЙИЛЛАРДА ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИГА ОИД
ТАДҚИҚОТЛАР

Валишер Элмуродович Абиров

Таянч докторант,

Тошкент давлат шарқшунослик университети

abirovvalisher@gmail.com

Аннотация: Мустақиллик йилларида ўзбек халқининг келиб чиқиши масаласига оид коцепцияларни ўрганиш, уларни таҳлил қилиш, олиб борилган тадқиқотларнинг асосий йўналишларини, илмий натижаларини қиёслаш ва баҳолаш долзарб масала ҳисобланади. Мақолада 1991-1998 – йилларда масалага оид тадқиқотлар чуқур ўрганилиб, таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: “Ўзбек”, туркийлар, этнос, этногенез, этник тарих, илмий қарааш, концепция, тарихшунослик, этнологик тадқиқотлар.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОИСХОЖДЕНИЯ УЗБЕКСКОГО НАРОДА В 1991-1998 ГГ

Валишер Элмуродович Абиров

Базовый докторант,

Ташкентский государственный университет востоковедения

abirovvalisher@gmail.com

Аннотация: За годы независимости важно изучить представления о происхождении узбекского народа, проанализировать их, сравнить и оценить основные направления исследований, научные результаты. В статье дается углубленное исследование и анализ исследований по данной тематике в 1991–1998 гг.

Ключевые слова: “Узбек”, турки, этнос, этногенез, этническая история, научные взгляды, концепции, историография, этнологическое исследование.

STUDY OF THE ORIGIN OF THE UZBEK PEOPLE IN 1991-1998

Valisher Elmurodovich Abirov

PhD student,

Tashkent State University of Oriental Studies

abirovvalisher@gmail.com

Abstract: During the years of independence, it is important to study ideas about the origin of the Uzbek people, analyze them, compare and evaluate the main directions of research,

Тарих / История / History

scientific results. The article provides an in-depth study and analysis of research on this topic in 1991-1998.

Keywords: "Uzbek", the Turks, ethnogenesis, ethnic history, scientific views, concepts, historiography, ethnological research.

Кириш

Бугунги кунда илм-фан тараққиёти, халқларнинг ўз тарихини ўрганишга бўлган муносабатнинг кучайиши, давом этаётган сиёсий-мафкуравий ва ижтимоий-маданий жараёнлар халқнинг келиб чиқиши, шаклланиш жараёни, ривожланиш босқичлари устидаги тадқиқотларни янгича назарий-концептуал ва методологик қарашлар асосида тадқиқ этишни талаб қилмоқда. Маълум бир халқнинг этногенези, унинг этник тарихи масаласини тадқиқ этишда, илмий асосланган тарихий, этнографик, мабашунослик, археологик, антропологик, лингвистик билимларнинг янгича ёndoшув асосида ўрганилиши ва унинг назарий концептуал асослари муҳим роль ўйнайди.

Мустақиллик йилларида ўзбек халқи келиб чиқиш тарихини ўрганишга бағишлиган адабиётларни хронологик нуқтаи назардан уч босқичга ажратиб, таҳлил қилиш мумкин: 1) 1991 – 1998 йиллар 2) 1998 – 2016 йиллар 3) 2016 йилдан бугунги кунгача ёзилган адабиётларда муаммога оид тадқиқотлар.

Ушбу мақолада 1991-1998 – йилларда масалага оид тадқиқотлар чуқур ўрганишга, чоп этилган асарлардаги муаммога оид қарашлар таҳлил қилинади.

Ўзбек халқининг келиб чиқиши масаласига оид коцепцияларни ўрганиш, уларни таҳлил қилиш, тадқиқотларнинг

асосий йўналишларини, илмий натижаларини таққослаш ва баҳолаш, муаллифларнинг ёndoшувлари, қарашлари, фикр ҳамда фаразларини комплекс ўрганиш янги Ўзбекистоннинг тарихшунослик ва этнология фанини янада ривожлантиришга ҳисса қўшади.

Натижалар ва муҳокама

1991 йил 31 август Тошкентда Республика Олий Кенгашининг Навбатдан ташқари VI сессияси бўлиб ўтди. Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги эълон қилинди. Олий Кенгашнинг республика давлат мустақиллиги тўғрисидаги Баёноти қабул қилинди. Тегишли қарорга мувофиқ Ўзбекистон ССР Ўзбекистон Республикаси деб қайта номланди. 1 сентябрь – Мустақиллик куни деб эълон қилинди. Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисидаги Конун қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримов "Мустақил ўзбек давлати – халқимизнинг тарихий ютуғидир. Ўз давлати билан фахрланиш ва фуқароларнинг ватанпарварлиги жаҳондаги кўпгина мамлакатларнинг илғор марраларга чиқиб олишида ёрдам берган"[1] – деб сўзлаган эди.

Мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ миллий тарихимизни тиклаш, уни халқ эътиборига тақдим этиш учун катта мақсад ва вазифалар белгиланди. Ёшлар қалбида буюк аждодларимиз томонидан яратилган

Тарих / История / History

бой илмий-маданий меросга ворислик ва ифтихор туйғуларини уйғотиш, миллий ва умумбашарий қадриятлар уйғунылғига эришиш, жамиятимизда турли миллат вакиллари ўртасида ўзаро ҳамжиҳатлик, тотувлик, диний бағрикенглик мұхитини қарор топтириш борасида стратегик йўл танлаб олинди. А.Асқаров “Ўзбекистон мустақиллиги шароитида тарих фанининг вазифалари” мақоласида тарих фани ўз ғоявий, назарий амалий фаолиятида ана шу стратегик мақсад йўлида мустақил Ўзбекистан учун хизмат қилмоғи керак. Тарихчиларимиз олдида мустақил республикамизнинг миллий давлат қурилиши, унинг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий заминини яратиш, унинг маданий ва тарихий мероси асосида миллий давлат мафқурасини яратиш, ислом олимини жаҳон цивилизацияси ютукларн билан узвий боғлаш йўлларини қидириш каби вазифалар турибди – деб ёзган эди.[2]

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг барча соҳалар каби тарих фани ва уни тадқиқ этиш усуслари янгича кўриниш олди. Истиқлол берган катта имконият туфайли дунёга ўтмишда яширилган ҳаққоний тарихимизни олиб чиқиш имконияти яратилди. Ўзликни англаш йўлида тарихий шахсларнинг номлари тикланди, уларнинг исмлари йил номларига берилди. Қадимий шаҳарларнинг юбилейларини ўтказиш, жой номларини миллий тарихимиз билан боғлиқ ҳолда ўзгартириш, халқаро даражадаги илмий-назарий анжуманлар, тарихий давлат музейларини ташкил этиш асосий вазифаларга айланди. Тарихий аждодларни шахс сифатида таниш, уларнинг ватан ва жаҳон тарихида тутган ўрнини ҳаққоний ўрганиш, собиқ СССР даврида ёзилган тарихнинг

нотўғри талқининга барҳам бериш, тарихий меросини тубдан қайта ўрганиш ва уни ёш-авлод онгига холис етказиш мақсадида йил номларига “Алишер Навоий” (1991 й.), “Аҳмад Яссавий” (1993 й.), “Мирзо Улуғбек” (1994 й.), “Абу Али ибн Сино” (1995 й.), “Амир Темур” (1996 й.) каби тарихий шахслар исмлари берилди. Ўтган асрда ватан тарихини сиёсий тузум искаласида ушлаб турган сиёсий шахслар исмлари жой номларидан олиниб, ватан мустақиллигини англатувчи номларга алмаштирилди. Шу мақсадда, 1991 йил 5 сентябрь Тошкент шаҳридаги В.И.Ленин номидаги майдоннинг номини Мустақиллик майдони қилиб ўзгартириш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони чиқди. Ўзбекларнинг туркий халқларнинг бир бўгини сифатида илмий-оммавий нашрларда ўрганилиши кучайди. 1994 йил 18-19 октябр кунлари Ўзбекистон Биринчи Президенти И.Каримов Истанбул шаҳрида туркийзабон давлатлар раҳбарларининг учрашуvida қатнашди. Туркийтилли давлатлар билан яқиндан ҳамкорликларга катта эътибор пайдо бўлди.

1993 йил 31 август мустақиллик арафасида таниқли ҳайкалтарош Илҳом Жабборов бронздан қўйма ясаган Амир Темур ҳайкали Тошкент аҳолисига тақдим этилди. Ҳайкалтарош уста академик мактаб вакили, кўп маротаба дунё бўйлаб саёҳат қилди, Мексикада Ривера, Ораско ва Сикейрос ҳайкалларини кўриб ўз ижодини қайта нигоҳидан ўтказди. Айнан шу ижодий сафар натижасида Бадиий Академия академиги, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби Илҳом Жабборов биз бугун кўриб турган отлиқ Амир Темур ҳайкалини

Тарих / История / History

мана шундай ажойиб кўринишда яратди. Амир Темур шахсини Тошкентнинг марказий қисми рамзи сифатида танлаш тасодифий эмас. Буюк саркарда ва давлат арбоби, ўзбек давлатчилиги асосчисининг тимсоли пойтахт аҳолисини мустақил давлатни яхлит бирлаштиришга, буюк аждодларнинг эзгу ишларини давом эттиришга чақиради. Ҳайкал Амир Темурнинг ўтирган ҳолатини ифода этади. Ҳукмдор жанговар кийимда, гўёки ғалабали юришдан қайтмоқда, чап қўли билан оловли отини жиловламоқда, ўнг қўли уни кутиб олаётган одамлар узра кўтарилиган ва мамлакатда тинчлик, осойишталиқ ҳукм суришини маълум қилмоқда. Ҳукмдорнинг виқорли салобати ва ярим букилган қўли фаровонлик ва тараққиёт рамзиdir. Ҳайкал ўрнатилган тагкурсида эса буюк Темурнинг “Куч – адолатдадур” шиорининг тўрт тилда ёзилганлигини кўрамиз. 2009 йил ноябрида хукумат қарорига мувофиқ, Амир Темур хиёбони тубдан қайта тикланди: кўпчилигининг ёши 100 дан ўтган кекса дарахтлар кесиб ташланди. Хиёбон ҳудудида ҳашар уюштирилиб, таниб бўлмас даражада ўзгартирилди, кўркам, гўзал ва шинам боғ-хиёбон вужудга келтирилди. Турли манзарали дарахтлар, гуллар экилиб, замонавий фавворалар ўрнатилди.

1996 йил 25 январда Парижда Темурийлар даври тарихи ва санъатини ўрганиш Ассоциацияси ташаббуси билан Темурийлар тарихи ва Буюк Ипак йўлига бағишлиган анжуман бўлиб ўтди. 14 март куни Темурийлар тарихи давлат музейини ташкил этилди. Май ойида Наманганда Амир Темурнинг 660 йиллик юбилейига бағишлиган Темур меросини ўрганиш бўйича ҳалқаро илмий-назарий анжуман бўлиб ўтди. 18 октябрь куни эса Тошкент шахрида Темурийлар тарихи Давлат музейининг

тантанали очилиш маросими бўлиб ўтди. Самарқанд ва Шаҳрисабз шаҳарларида Соҳибқирон Амир Темур ҳайкали очилди. 24 октябрь куни Тошкент шахрида “Амир Темур ва унинг жаҳон тарихида туттган ўрни” мавзуида ҳалқаро анжуман бўлиб ўтди.

1997 йил 21 февраль “Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпоннинг 100 йиллигини нишонлаш тўғрисида” қарор қабул қилинди. 1998 йил 13 январда Вазирлар Маҳкамасининг “Алпомиш” достони яратилганлигининг 1000 йиллигини нишонлаш тўғрисида”ги Қарори чиқди.

XX аср охирларида Марказий Осиё, хусусун Ўзбекистонда амалга оширилган тарихий ишларда тарихий шахслар, жадидчилар ва уларнинг кураши воқеилиги, ҳалқнинг келиб чиқиши, ривожланиши, тарихий шаклланиши, моддий ва маънавий маданияти, тили ҳақида маълумотлар тўпланди. Ушбу жараён рус, ғарб ва шарқ жамоатчилигида ўзбекларнинг келиб чиқиш тарихий илдизларини тушуниб етмай туриб, турли ғайри қарашларни оммалаштируди.

Россиялик тарихчи, этнолог ва антрополог Сергей Абашин фикрига кўра, “миллат – этник жамият тараққиётининг энг юқори босқичи” деган гояни қўллаб-қувватловчи совет этнос назариясидан постсовет Марказий Осиё давлат раҳбарлари “миллий мафкура ва замонавий миллий давлатни барпо этиш” мақсадларида фойдаланмоқдалар.[3]

“Nation-building in the Post-Soviet Borderlands: The Politics of National Identities” китобида[4] Ўрта Осиё республикалари Қозоғистон, Ўзбекистон ва Туркманистанда сиёсий элиталар учун ҳокимиятда қолишининг ягона усули бу этник кодларни ишлатишга

Тарих / История / History

ўтиш орқали аввалги тузумдан узоқлашганини кўрсатиб, давлат қуриш жараёнида учта тенденцияни кўрсатди. Биринчиси “асослантириш” – моҳиятлилик, яъни бир хусусиятни аниқлаш, миллӣ ёки этник гурӯҳларни кодлаш хусусияти. “Биз”нинг “улар”дан фарқ қиласидиган тўлиқ шаклланган, алоҳида ва аниқ бир ўзига хослигини таклиф қилиш шаклида бўлиб, “миллатни ибтидоийлаштириш” билан боғлиқ бўлган назариянинг бир қисми. Иккинчиси – тарихийлаштириш. Бу этник ўтмишни ёки танланган тарихни, хусусан, замонавий муаммолар ва эҳтиёжлар учун илҳом манбаи бўлиши мумкин бўлган “Олтин аср” тарихини қайта кашф этишга олиб келиши мумкин. Уни миллӣ қаҳрамонларни қайтадан улуғлаш ёки яратиш билан ҳам боғлаш мумкин. Маълум даврлар ва жойлар қадрланади, бу ўтмиш, ҳозирги ва келажак ўртасида иерархияни яратади, унда тарихнинг маълум бир босқичи “кейинги даврлар учун ҳамма нарсанинг ягона манбаи ва бошланиши” бўлади. Учинчи тенденция – умумлаштириш, яъни нисбий фарқларни мутлақга айлантириш. Миллатлараро ўҳшашлик қайта тавсифланади. Миллийликни қурувчилар мустамлакачилик ўтмиши ва мустамлакадан кейинги давр ўртасида масофани яратади ёки ишлаб чиқариш билан шуғулланадилар.

Гурҳан Унал 2018 йилда нашр этилган мақоласида “Совет Иттифоқидан кейинги Марказий Осиёда давлат қуриш жараёнининг барча ўлчовлари қаторида миллӣ ўзига хосликни ўрнатиш ва мустаҳкамлаш энг муҳим ҳисобланади. Мустақилликка қадар ҳам ўзбекларнинг миллӣ ўзига хос талаблари совет тузуми томонидан ҳал қилинган. “Сунъий” миллатга эга бўлишига қарамай, ўзбеклар ўзбек

паспортларини олиб юришган, ўзбек тилини ўрганишган, ўнлаб йиллар давомида ўзбек газеталарини ўқишган, шунинг учун “ўзбек бўлиш ғояси ички бўлиб қолган”[5] – деб ёзди ва Марказий Осиё халқлари тарихи билан боғлиқ билимларининг мутлақо саёзлигини кўрсатиб беради.

Кейинги вақтларда хориж тадқиқотларида ўзбек халқининг келиб чиқиши, ривожланиш босқичлари, айниқса Ўзбек давлатининг қурилиши тўғрисида кўплаб нашрлар чиқмоқда. Уларнинг нашрлари моҳиятида, Ўзбекистон тарихи фанида ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи борасидаги тадқиқот ишлари муштарак бир тўхтамга эга эмаслигидан фойдаланиб, баҳо беришаётгани яққол акс этиб турибди. Шунинг учун масалага оид мустақиллик йилларида нашр этилган илмий ишларни ўрганиш, улардаги концепцияларни аниқлаш, муаммонинг ўрганилиш методологияси, назарий масалаларини билиш, ўзбек халқининг келиб чиқишига доир билимларимизни нафақат кенгайтиради, балки ғайрииљий фикрларга иммунитетни шакллантиради.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида ўзбек халқининг келиб чиқишига бағишлиланган илмий тадқиқот ишлари, рисола, илмий мақолалар ва диссертациялар чоп этилди.

Академик Б.Аҳмедовнинг 90 – йилларда ўзбек халқининг этник тарихи, кўчманчи ўзбеклар давлати, “ўзбек” атамасининг этник ном сифатида шаклланиш масалалари бўйича оид тадқиқот ишлари нашрдан чиқди. Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг XV асрдаги тарихига доир археологик ва тарихий асарлардан унумли фойдаланиб ёзилган “Ўзбек улуси”[6] китобида асосан Абулҳайрхон давлатининг сиёсий

Тарих / История / History

тарихи ёритилади. Муаллиф ўзига маълум бўлган ёзма манбалар, сайдарнинг хотиралари, археология ва этнография маълумотлари асосида Олтин Ўрданинг шарқий қисмида кўчманчи ўзбеклар давлати таркиб топиши арафасидаги сиёсий аҳволни мазкур давлатнииг кейинги ривожини, шунингдек кўчманчи ўзбекларнинг темурийлар, қисман Мўгулистон ва қалмоқлар билан муносабатларининг айrim жиҳатларини ёритишга интилади. Олим Абулҳайрхон бошчилигидаги кўчманчи ўзбеклар давлати, уларнинг хўжалиги, турмуш тарзи, давлат тузуми, идтиомий-иктисодий муносабатлари, кўчманчи ўзбекларнинг темурийлар билан ўзаро алоқалари, масала юзасидан манбалар ҳақида маълумот беради. Б.Аҳмедов ўзбекларнинг аждодлари жуда қадим замонларда ҳам ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларида яшаганлар, ушбу ерларда XVI асрнинг бошларида ўз ҳукмонликларини ўрнатган кўчманчи ўзбеклар бўлса, фақат ўзбек халқинигина эмас, балки қозоқ халқининг ҳам шаклланишларида муҳим аҳамиятга эга бўлганлар. Аммо улар тез орада Мовароуннаҳрнинг туркий оммаси орасига сингиб кетганлар ва фақат унга ўз номларини берганлар, холос деб таъкидлайди.[6:121]

1992 йил Шарқ юлдузи журналида Б.Аҳмедовнинг Шодмон Отабек билан сұхбати босилиб чиқди. У ерда олим Сибирь, Олтой, Шарқий Туркистон, Ўрта Осиё, Қозоғистон, Волга бўйи ва Кавказда истиқомат қилувчи туркий халқларга келсак, уларнинг ҳам илгари Турк хоқонлиги, Чифатой ва Жўжи улуслари, Сибирь ва Қозон хонликлари, Дарбанд хонлиги, Ёрканд хонлиги каби мустақил давлатлари бўлган. Булар кейинчалик кучли қўшни давлатларнинг мустамлакасига айланиб

қолди. Ўрта Осиё ва Қозоғистонда истиқомат қилувчи туркий халқлар IX асрдан бошлаб тожиклар билан кўшилиб, бир давлат таркибида, сомонийлар (819-1005), хоразмшоҳлар (995-1220), қораҳонийлар (1005-1370), темурийлар (1370-1500), шайбонийлар (1500-1601), аштархонийлар (1601-1757) давлати таркибида ҳаёт кечирдилар. Шайбонийларнинг ягона давлати XVI асрнинг бошларида (1512) икки қисмга: Бухоро ва Хива хонлигига бўлиниб кетди, 1709 йили Фарғона ўлкаси Бухоро хонлиги таркибидан ажралиб чиқди ва бу ерда Кўқон хонлиги ташкил топди. Ҳар учала хонлиқда ҳам туркийзабон ўзбеклар, туркманлар, қирғизлар, қозоқлар ва қорақалпоқлар билан форсийзабон тожиклар биргаликда аҳил яшаб келдилар деган мулоҳаза юритади.[7]

Тарихчи олим Абдулхайр Фазлуллоҳ Рузбеконнинг “Мехмонномайи Бухоро” асарида ўзбеклар ҳақида қимматли маълумотлар берилганлигини ифодалаб, асар муаллифининг фикрини ёзади яъни ўзбеклар (кўчманчи ўзбеклар) асосан уч тоифадан, яъни қабилалар иттифоқидан: Шайбон улусига кирган қабилалар (Шайбониён), қозоқлар ва манғитлардан ташкил топган. Шундан келиб чиқиб, Б.Аҳмедов “XVI асрнинг бошида юқорида кўрсатилган қабилаларнинг бир қисми ўша Муҳаммад Шайбонийхон етакчилигига Ўрта Ўсиёга бостириб кирдилар ва ҳозирги Ўзбекистон ҳудудига ўрнашиб олдилар. Шу вақтдан бошлаб “ўзбек” атамаси халқ номини билдирувчи этник атама бўлиб қолди. Бундан ўзбек халқининг келиб чиқишини XVI асрдан бошламоқ керак, деган хулоса чиқмайди”[8] – деб таъкидлайди. Ўзбек халқининг шаклланиши юзасидан муаллиф “Х аср охири – XI аср бошларида қораҳонийлар

Тарих / История / History

билин бирга Олтой, Еттисув ва Шарқий Туркистандан Мовароуннаҳрга қўчиб келган бир талай қабилалар: тургашлар, тўхсилар, қорлиқлар, чигиллар, ўғизлар, арғин ва бошқа туркийзабон қабилалар ўлканинг шарқий эрон ва турк тилларида сўзлашувчи аҳолиси таркибини этник жиҳатдан бойитди, туркий этник қатламнинг устунлигини бир қадар таъминлади. Шундай қилиб, қораҳонийлар даврида (Х – XI асрлар) ўзбек халқи тўла шаклланиб, ижтимоий-иқтисодий ва маданий жиҳатдан ривожланди. Эски ўзбек тилига асос бўлмиш қорлиқ-чигил лаҳжаси ривож топди ва ёзма адабиёт даражасига кўтарилди. Қорлиқ-чигил лаҳжаси, айтиш мумкин, шу ўзбек халқининг умумий тили бўлиб қолди”[8:199] деб маълумот беради.

Ўзбек халқининг келиб чиқиши ва этник тарихи, жойланиши, маданий-маиший алоқалари, анъанавий машғулотлари, ижтимоий ва оиласий турмуши каби муаммоларни ёритиб берган Исо Жабборовнинг “Ўзбек халқи этнографияси”[9] номли китоби ҳам Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки йилларида катта аҳамиятга эга бўлди. К.Шониёзов муҳаррирлигида ёзилган мазкур китоб ўзбек халқи этнографиясига оид билимларни умумлаштирган ҳолда тақдим этилди. Ўзбеклар шажараси ва авлод-аждодлар муаммосига бағишлиланган қисмида ўзбек халқи келиб чиқиши энг қадимги ва илк ўрта асрларда турли элат ва халқларнинг бутун Марказий ва Ўрта Осиё, Қозоғистон кенг ҳудудида қўчиши ва аралashiши натижасида муайян давлат бирикмалари доирасида рўй берганлигини таъкидлайди.[9:54] Китобининг “Ўзбеклар шажараси ва авлод-аждодлар муаммоси” қисмида ўзбек элатининг шаклланиши эрамиздан аввалги I минг йилликнинг

ўрталаридан бошлаб бутун антик давр давомида этник илдизи, хўжалик-маданий ва турмуш тарзи бир заминдаги ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшаган маҳаллий европеоид аҳоли билан, астасекин шарқдан монголоид ирқий элементларнинг тарқалиши натижасида юзага келган этник жараён билан бевосита боғлиқ бўлган деган илмий фаразни олиб чиқди.[9:75] Китобда муаллиф ўзбек халқининг шаклланишига оид эҳтимолий, китобхонга номаълум қолдирган археологик тадқиқотлар, палеантропологик маълумотлар, совет даври олимларининг тадқиқотлари асосида фикр юритади.

Д. Ҳошимова “В.Бартольд асарларида ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи масалаларининг ёритилиши” деб номланган рисоласидаолимнинг XIX аср охиридан то 1930-йилгача бўлган даврда чоп этилган, турли-туман манбалар асосида чуқур тадқиқ қилиниб, жиддий идмий асосланган асарлари ўзбек халқининг этник тарихи масалаларини ўрганишга бебаҳо хазина бўлиб хизмат қилишини ёzáди. В.В.Бартольд асарларидаги ўзбек халқи этник тарихининг деярли барча масалалари: ўзбек халқи этногенезига асос бўлган қадимги туркий қабилалар, уларнинг жойланиши, халқларнинг буюк кўчишда иштирок этиши, бошқа элат ва халқлар билан моддий, маънавий, ижтимоий алоқаларга кириши, бошқа халқлар билан аралashiб, ўзаро бир-бирига сингиб кетиши, ўзбек халқи шаклланишининг мураккаб жараёни ва ҳоказолар ҳақида топиш мумкин.[10]

Ўрганилаётган масала юзасидан бу йилларда А.Асқаров ва Б.Аҳмедовнинг ўзбек халқининг келиб чиқиши, этногенези ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий методологик

Тарих / История / History

асосларига бағишиланган мақоласи, К.Шониёзовнинг ўзбек халқи шаклланиш жараёнининг ва этногенезининг айрим назарий масалалари түғрисидаги, Қ.Маҳмудовнинг “Аркони давлатимиз тарихи”, “Туркий байроқлар рамзи”, Ш.Ҳайитов, Н.Собиров “Хориждаги ўзбеклар” ва бошқа мақалолар нашр этилди.

А.Асқаров Б.Аҳмедов билан ҳаммуаллифликда 1994 йил “Ўзбекистон овози” газетасида “Ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихи (дастлабки мулоҳазалар)”[11] мақоласини эълон қилди. Маллифлар ўзбек халқи илдизининг таг-томири, биринчи ва асосий компоненти сак-массагетлар, сўғдийлар, хоразмийлар, бохтарлар, оччиликлар ва парконаликлар ҳисобланади деб ёзади. Бу холосани исботлашда рус олими С.П.Толстовнинг “Ҳозирги замон Ўрта Осиё халқларининг биронтаси ҳам қадимги этник гуруҳларга бевосита бориб тақалмайди. Аксинча, уларнинг шаклланишида, ерли халқлар ва теварак-атрофдан кўчиб келган халқлар ҳар хил нисбатда ўз аксини топган” деган фикрига урғу беради. Мақолада ўзбеклар, баъзи бирорларнинг ноилмий фикр юритишига қарши ўлароқ, турк эмас, балки туркий забондир. Ўзбекларнинг тили, тарихи ва маданияти ҳам соғ туркники эмас. Унинг жисмоний-биологик қиёфаси, неча минг асрлик тарихи ва маданиятининг шаклланишида четдан келган этник қатлам билан ерли туб аҳоли қони, тили, руҳияти, тарихи ва маданияти қоришиб кетган дейилади. А.Асқаров ва Б.Аҳмедов ушбу мақоласида Марказий Осиё халқларининг ўқ томири битта бўлиб, улар сак-массагет, сўғдий, хоразмий, бохтар, оччилик ва парконалик эди деган холосага келади.

К.Шониёзов ўзбек халқининг келиб чиқишини хунлардан ёки VI – VII асрларда келиб ўрнашган туркий халқлардан бошласак, унда ўзбек халқи туб ерли аҳоли асосида эмас келгинди этник гуруҳлардан шаклланган бўлиб чиқади. Масалага бу йўсинда қаралса халқимизнинг тарихи ва маданият илдизлари анча саёzlаниб қолади[12] деган фикрни ўртага ташлаб, ўзбекларнинг илк аждодлари Мовароуннаҳр ва Хоразм ҳудудида ҳамда уларга туташ минтақаларда маданиятлари бир-бирига яқин икки тилда сўзлашувчи қардош ўзбек ва тожик халқлари элат бўлиб шаклланган. Уларнинг илк аждодлари Мовароуннаҳр ва унга чегарадош ҳудудларда қадим замонларда яшаган сўғдийлар, хоразмийлар, бақтрийлар, саклар, тоҳарлар, қанғарлар ва бошқа халқлар бўлган. XI-XII асрларда ўзбек элатининг таркибида туркий компонентлар кўпаяди ва унинг этник жараёни асосан туркий компонентлар асосида ўтади. Шу асрлар давомида барча этник кўрсаткичлар мужассамлашади, ўзбек аждодларининг алоҳида жамоа (элат) бўлиб шаклланиш жараёни ниҳоясига етади деган қарашни илгари суради.[12:87]

1998 йилда босилиб чиқсан мақоласида эса, ўзбек аждодларининг элат бўлиб шаклланган вақтини IX-X аср деб қўрсатади.[13] Муаллифнинг ўзбек халқи шаклланиш жараёнига оид ушбу мақолаларидағи ёндошувлари, совет даври тарихчилари илгари сурган минтақадаги халқларнинг келиб чиқишини қадимги туб ерли аҳоли билан боғлаш йўналишида кечди. А.Ю.Якубовскийнинг ўзбек халқининг юзага келиши масаласига оид фикрларини янада қадимилаштиргди. Муаллиф фикрича, ўзбек элатининг асосий ўзагининг шаклланиши Қарлуқ

Тарих / История / History

давлати ҳудуди ва унга туташ минтақаларда бошланган ва ривожланган, шу ҳудудда ўзбек әлатининг шаклланишида фаол қатнашган, қўчманчи, ярим қўчманчи ва арим ўтроқ туркий қавмлар бошқа қўшни ҳудудларга (масалан Мовароуннахрнинг ўрта қисмларида) жойлашган туркий забон аҳолига нисбатан кўпроқ бўлган. Ўзбек аждодларининг элат бўлиб шаклланиш жараёнида қатнашган этнослар қўшни минтақаларда яшовчи этнослар (ўғуз, қипчоқ, уйғур ва бошқа) билан яқинлашиб, айрим этник гуруҳлари қўшилиб кетган. Масалан, Тошкент воҳасида (VIII – X асрларда) яшаган ўғуз гуруҳлари ўзбек әлатининг йирик компоненти ҳисобланган, Сирдарёнинг қуи оқимида, Орол денгиз соҳилларида жойлашган қарлуқларнинг бир гурухи ўғузлар таркибиға кирган. Қанғлилар ҳам ўзбек әлатининг шаклланишида фаол қатнашган этник компонентлардан эди. Қанғлиларнинг айрим гуруҳлари ўғуз ва қипчоқ этносарининг таркибида бўлиб, кейинчалик туркман, бошқирд, қозоқ ва бошқа туркий ҳалқларнинг этногенетик жараёнида иштирок этган. Толдим ва Ила воҳаларида яшаган қарлуқ гуруҳларининг талай қисми уйғур ҳалқининг таркибиға кирган. Уйғурнинг баъзи гуруҳлари (масалан, яғмолар) ўзбек әлатининг шаклланиш жараёнига қатнашган.[13:36-37] Олим ўзбекларнинг келиб чиқиши масаласини совет даври тарихчилари каби қадимги туб ерли аҳоли билан боғлаш ва уни қадимилаштириш ёндошуvida қолди.

Ўзбек ҳалқининг келиб чиқиши, мураккаб ҳамда узоқ давом этган этногенез ва этник тарихи, ҳалқ бўлиб шаклланиши, моддий ва ёзма манбалари хусусидаги маълумотларни тизимли ўрганган дастлабки тарихшунослик

тадқиқот иши ёзилди. 1997 йил Динара Ҳошимованинг тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган “Ватан тарихшунослигида ўзбек ҳалқининг этник тарихи ва этногенезининг ўрганилиши (XIX аср ўрталари XX аср)” мавзусидаги диссертацияси[14] мустақиллик йилларида Ўзбекистон тарихшунослик соҳасида ўзбек ҳалқининг этногенези ва этник тарихи масаласига бағишлиланган илмий адабиётларни тарихшунослик жиҳатидан таҳлил қилган дастлабки йирик тадқиқот иши бўлди.

Диссертацияда тадқиқотчи XIX аср ўрталаридан то XX аср 90-йилларигача олиб борилган археологик, антропологик, тарихий, этнографик, нумизматик ва лингвистик тадқиқотлари асосида муаммонинг ўрганилишини ёритиб беради. Диссертацияда ўзбек ҳалқи этногенези ва этник тарихига бағишлиланган катта ҳажмдаги илмий адабиётлар ҳақида фикр билдирилиб, тарихшунослик услубида тадқиқ этилган. Улардаги ютуқ ва камчиликлар таҳлил қилинган, бирбиридан фарқлари ажратилиб, уларнинг илмий аҳамияти ва тарихий ҳаққонийлигини аниқлашга ҳаракат қилиниб, муаммо доирасидаги илмий тафаккурнинг ривожи кузатилган. Бу соҳадаги илмий тафаккур тараққиётини даврлаштириб, XIX асрнинг иккинчи ярми – ўзбек ҳалқи этногенези ва этник тарихи масалалари бўйича тарихий адабиётларда илк изланишларнинг бошланиш даври, XX асрнинг биринчи ярми В.В.Бартольдинг илмий ижоди билан бошланган давр, XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек ҳалқи этногенези ва этник тарихи мавзуси бўйича илмий қарашлар ва тафаккур ривожланган, Ўзбекистонда этногенетика қарор топиши билан характерланган

Тарих / История / History

босқичлариға ажратиб ўрганған.[14:152-157]

Муаллифнинг амалга оширган тадқиқот иши ўзбек халқи этногенези ва этник тарихи муаммолари күтарилган асосий илмий адабиётларни тарихшунослик назаридан ўтказиб, бир ярим асрлик вақт давомида минтақани ушбу жиҳатдан ўрганиш қандай бошланиб, қандай ривож топгани ва қандай ютуқларга эришганлигини тасаввур қилиш, мавзуу бўйича барча илмий қарашлар ва хулосарнинг ўзгариб боришини кузатиш имконини беради. Аммо диссертацияда тарихий адабиётнинг кўплиги, далилий манбаларнинг асослилигига қарамай, муаммони тарихшунослик билимлари асосида ёзилишида динамик хусусиятларида узилишлар мавжуд.

1997 йилнинг тарихшунос ва этнограф олим А.Х.Дониёров томонидан ҳимоя қилинган “История развития этнографических знаний в Узбекистане: основные направления и результаты (вторая половина XIX в. – 30 - годы XX в.)” номзодлик диссертацияси[15] XIX аср иккинчи ярмидан бошлаб – XX аср 30 – йилларига қадар Ўзбекистонда этнографик билимларнинг ривожланиш тарихи, асосий йўналишлари ва натижаларини таҳлил қилиб берди.

1998-2016 йилларда масалага оид тадқиқотлар кенг кўламда олиб борилди. И.А.Каримовнинг тарихчи олимлар ва оммавий ахборот ходимлари билан учрашуви, шундан сўнг “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” номли асари чоп этилиши, ўзбек халқи этногенези масаласини ўрганишни янги босқичга олиб чиқди. Жуда кўплаб илмий тадқиқотлар олиб борилди, иирик монографиялар, ўқув қўлланма ва рисолалар, диссертация ва илмий мақолалар чоп этилди. 2016 йилдан

кейинги тадқиқотларда масалани бир бутун яхлит комплекс тарзда ёритувчи иирик асарлар чоп этилмаган бўлсада, муаммонининг турли томонлари, кичик бўғинларини ўрганиш бўйича бир қатор илмий изланишлар олиб борилмоқда. Албатта, ушбу босқичлардаги илмий асарларни ўрганиш, таҳлил қилиш ва улардаги коцепцияларни ёритиш алоҳида илмий изланишларни талаб қиласди.

Хулоса

Тарихда пайдо бўлган янги давр албатта тарих фанига янгиликларни олиб келади, натижада янгича қарашлар, ёндашувлар, концепциялар ва муаммо доирасидаги қарама-қаршиликлар вужудга келади. Совет давридан фарқли равишда мустақилликнинг дастлабки етти йиллик даврида ўзбек халқи келиб чиқиши масалалари бўйича нашр этилган асарларда янгича ёндошув ва қарашларнинг асослари кўзга ташланди. Айниқса, халқ тарихининг буюклигини, унинг келиб чиқиши узоқ ўтмишга, энг қадимги даврда яшаган этносга боғлаб ўрганиш услубида ёзилган турли тадқиқотлар пайдо бўлди ва бу масала мустақил давлат биринчи раҳбари И.Каримов томонидан жиддий танқидий мулоҳазаларига сабаб бўлди. Мустақилликнинг дастлабки йилларида олиб борилган тадқиқотлар халқнинг ўтмиш тарихга оммавий қизиқиш босқичи бўлди дейиш мумкин. Ўзбек халқи тарихи, моддий ва маънавий мероси ўрганиш олдинга илдамлади ва бу жараёнга албатта, сиёсий мустақилликни қўлга киритган давлатнинг етакси мақсад ва вазифалари турткни бўлди. Бу даврда муаммога оид ушбу давргача бўлган тадқиқот ишларининг сарҳисобини келтириб берган тадқиқот иши ёзилди, бироқ ўзбек халқининг келиб чиқиши

Тарих / История / History

муаммосини ҳал этишга қаратилган бир тўхтамга эга хулоса ва илмий фикр-мулоҳазалар дадиллик билан олиб чиқилмади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Истиқлол йўли: муаммолар ва режалар. Ўзбекистон: Миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мағкуфа. 1-жилд. – Тошкент, “Ўзбекистон”, 1996. – Б. 49. (XII чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг X сессиясида 1992 йил 2 ва 3 июляда сўзланган нутқ).
2. Асқаров А. Ўзбекистон мустақиллиги шароитида тарих фанининг вазифалари. «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар», №7-8. Тошкент, 1992. – Б. 24-30.
3. Abashin, S.N. Post-Soviet nationalism, ethnos theory, and constructivist critique. Anthropology & Archeology of Eurasia, 2006. – Vol. 44. – № 4. – P. 58-63.
4. Smith, G., Law, V., Wilson, A., Bohr, A., Allworth, E. Nation-building in the Post-Soviet Borderlands: The Politics of National Identities. Cambridge: Cambridge University Press.,1998. Pp. 14-17.
5. Gürhan ÜNAL. State-building process in uzbekistan: many miles to go // Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Yıl: 2018, Cilt: 5, Sayı: 3, ss: 519-537.
6. Аҳмедов Б. Ўзбек улуси. – Тошкент: А.Қодирий номидаги ҳалқ мероси, 1992. – 152 б.
7. Аҳмедов Б. Биз киммиз ўзи? // Шарқ юлдузи. – Ташкент, 1992. №1. – Б. 177.
8. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – Б. 62.
9. Жабборов И. Ўзбек ҳалқи этнографияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – 320 б.
10. Ҳошимова Д. В.В.Бартольд асарларида ўзбек ҳалқи этногенези ва этник тарихи масалаларининг ёритилиши. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – 15 б.
11. Ахмедов Б., Асқаров А. Ўзбек ҳалқининг келиб чиқиш тарихи. (дастлабки мулоҳазалар) // “Ўзбекистон овози”. 1994 йил 20 январь. – Б. 5.
12. Шониёзов К. Ўзбек ҳалқининг шаклланиш жараёни ҳақида баъзи фикр-мулоҳазалар // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – Ташкент, 1996. № 6. – Б. 79-80.
13. Шониёзов К. Ўзбек ҳалқи этногенезининг айрим назарий масалалари // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – Ташкент, 1998. № 6. – Б. 40.
14. Ҳошимова Д.Ф. Ватан тарихшунослигига ўзбек ҳалқининг этник тарихи ва этногенезининг ўрганилиши (XIX аср ўрталари XX аср). дис. – Ташкент, 1997. – 162 б.
15. Дониёров А.Х. История развития этнографических знаний в Узбекистане: основные направления и результаты (вторая половина XIX в. – 30-годы XX в.): Дис.... канд. ист. наук. – Ташкент, 1997. – 148 с.